

Παιχνιδότοποι και στην ελληνική κοινωνία

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΚΑΙ

αγωγή των παιδιών του Μεσοπολέμου

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ

Καθηγήτρια Παιδαγωγικών

Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής

Πολιτικής Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Στο άρθρο αυτό επιχειρείται η ανάλυση της εμφάνισης και της εξέλιξης των παιχνιδότοπων στην ελληνική κοινωνία του Μεσοπολέμου. Εξετάζονται οι παιδαγωγικές και ψυχολογικές αναφορές, καθώς και οι επιδράσεις από αντίστοιχες προσπάθειες στο εξωτερικό. Καθώς καταγράφεται η πορεία εξέλιξής τους από τους παιδικούς κήπους στις παιδικές χαρές και τους παιχνιδότοπους, διερευνώνται το ιστορικοκοινωνικό πλαίσιο και οι παιδαγωγικές αλλά και οι ιδεολογικές χρήσεις τους, οι βασικοί εκφραστές και συντελεστές του συγκεκριμένου οικιστικού και παιδαγωγικού νεωτερισμού. Ειδικότερα αναλύεται ο ρόλος της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και του γυμναστικού κινήματος, καθώς και η χρήση και η εκμετάλλευσή τους από το καθεστώς Μεταξά.

01

Αγόρια και κορίτσια από τις παιδικές εξοχές των Αγίων Αποστόλων Χανίων ποζάρουν με τον δάσκαλό τους σε παιχνιδοκατασκευή με σχοινιά στην αμμουδιά, το καλοκαίρι του 1936. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μαρίας Ναξάκη.

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙΣ*

το παιχνίδι στους νεότερους χρόνους

02

Σκηνές από εκδρομές και άλλες δραστηριότητες φαλαγγιτών και φαλαγγισσών της ΕΟΝ. Πάνω δεξιά: Σκηνή αιώρησης φαλαγγισσών σε αεροπεταστή ενός Κέντρου Παιδικής Χαράς. Πηγή: Περιοδικό *Η Νεολαία*, 29 Ιουλίου 1939, έτος 1, αρ. φύλλου 42, σ. 1370.

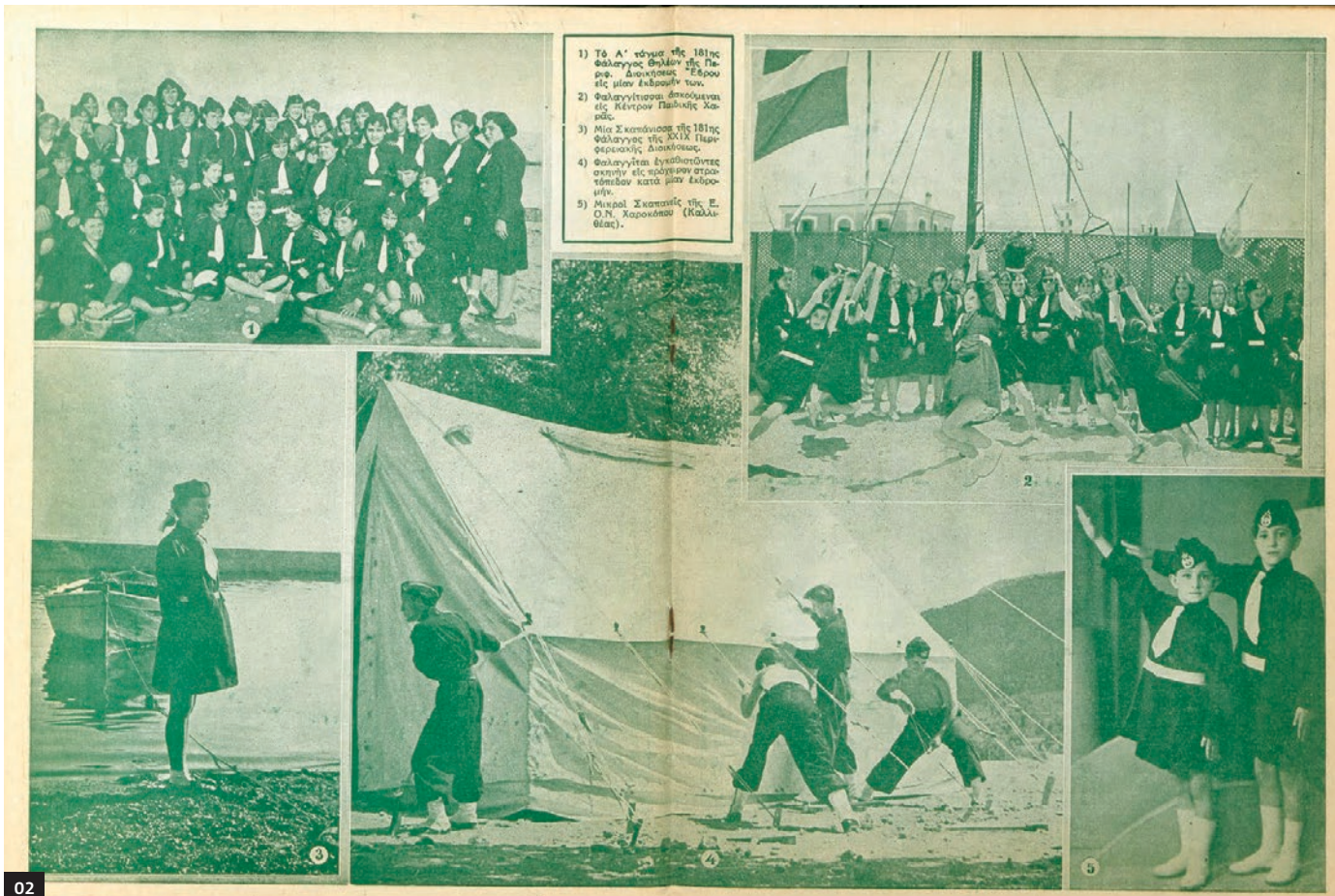
ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ ΕΙΝΑΙ ΜΙΑ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ η οποία διαμορφώνει ένα δικό της πλαίσιο, υπαγορεύοντας τους δικούς της κανόνες και τα δικά της χρονικά όρια που διαμορφώνουν και καθορίζουν την επιτελεστική της διάσταση. Οι σύγχρονοι χώροι που διατίθενται, ωστόσο, για το παιχνίδι σχετίζονται με ιστορικά προσδιορισμένες πολιτικές διαχείρισης του ελεύθερου χρόνου των παιδιών συγκεκριμένων κοινωνικών στρωμάτων κατά την περίοδο της βιομηχανικής ανάπτυξης των σύγχρονων δυτικών κρατών. Οι «παιδικές χαρές», «υπαίθριοι χώροι παιχνιδιού» ή «παιχνιδότοποι» προσδιορίζουν έναν ειδικό χώρο υπαίθριων δραστηριοτήτων που επιτρέπουν τη συγκεκριμένη δράση σε ελεγχόμενα χωρικά πλαίσια, ταυτίζοντας το αποτέλεσμα του παιχνιδιού με την άντληση χαράς — ειδικά όπως ονομάζονται στα ελληνικά — ενώ ταυτόχρονα επιτρέπουν τον έλεγχο και την επιτήρηση των παιδικών δράσεων και σωμάτων¹.

Σε άλλες γλώσσες, π.χ. στην αγγλική ή τη γερμανική (*playground* από τις λέξεις *play* [παιχνίδι] και *ground* [έδαφος, έκταση, περιοχή αλλά και φόντο] και *Spielplatz* από τις λέξεις *Spiel* [παι-

χνίδι] και *Platz* [τόπος, χώρος, θέση, πλατεία]), οι αντίστοιχοι όροι αποτελούν κυριολεκτικά τον ορισμό αυτών των χώρων παιχνιδιού. Δεν περιέχεται ηλικιακός προσδιορισμός στις περιπτώσεις της αγγλικής και της γερμανικής γλώσσας, ενώ εκφράζεται η αντίληψη ότι το παιχνίδι είναι συνώνυμο με την υπαίθρια ψυχαγωγία κάθε ηλικίας². Η παιδική χαρά είναι μια καινοτομία στον χώρο της πρακτικής του παιχνιδιού, «μια λειτουργική και μορφολογική καινοτομία που έφερε ο εικοστός αιώνας στον αστικό χώρο» συγκεντρώνοντας και τιθασεύοντας τα παιδιά «του δρόμου» υπό την αυστηρή επίβλεψη των ενήλικων³.

Από τον παιδικό κήπο στους παιχνιδότοπους

Ο παιδικός κήπος — δημιουργημα των Γερμανών γυμναστών και παιδαγωγών — είχε καθοριστική συμβολή στη δημιουργία και την εξέλιξη των σύγχρονων παιδικών χαρών καθώς και στη διάδοσή τους σε Ευρώπη και Αμερική. Ειδικότερα, η επιρροή του παιδαγωγού Friedrich Froebel (1782–1852) υπήρξε καθοριστική για

- 1) Το Α' σύνταγμα της 181ης Φάλαγγος Θηλέων της Περφ. Διοικήσεως Ήθερου επί μίσην έκδρομήν των.
- 2) Φαλαγγίτισσαι άποκομμεναί εις Κέντρον Παιδικής Χαράς.
- 3) Μία Σ κενώσασα της 181ης Φάλαγγος της 201α Περιφερειακής Διοικήσεως.
- 4) Φαλαγγίτισσαι εγκαθιστώντες σκηνήν εις πρόσημον στρατοπέδων κατά μίσην έκδρομήν.
- 5) Μικροί Σκωπαιίς της Ε. Ο. Ν. Χοροκόμου (Καλλιθέας).

02

την εξέλιξη των χώρων παιχνιδιού και αναψυχής. Θεωρείται ο εμπνευστής του παιδικού κήπου (Kindergarten). Ο όρος «παιδικός κήπος» υποδηλώνει την ψυχολογική και παιδαγωγική θέση σύμφωνα με την οποία το παιδί διαθέτει έμφυτες δυνάμεις που το σχολείο πρέπει να αναπτύξει, όπως ο κηπουρός τα νέα βλαστάρια. Για τον Froebel η ύπαρξη κήπου ή μιας μικρογραφίας φυσικού περιβάλλοντος θεωρείται απαραίτητη στο νηπιαγωγείο. Πρότεινε μάλιστα ένα σύστημα παιχνιδιού και απασχόλησης για παιδιά νηπιακής ηλικίας που βασιζόταν στη μορφωτική αξία του παιχνιδιού και των χειροτεχνικών κατασκευών. Θεωρούσε πολύ σημαντικές τις έμφυτες δυνάμεις του παιδιού και τη δυνατότητα του παιδαγωγού να εμμεβαίνει για να βελτιώσει την αγωγή του. Η φυσική κινητικότητα του παιδιού αποτελούσε βασικό πυρήνα διδασκαλίας, με άξονα την κίνηση και το παιχνίδι. Η διδασκαλία, επομένως, στο συγκεκριμένο παιδαγωγικό σύστημα εμπεριέχει το μιμητικό παιχνίδι (μιμήσεις επαγγελμάτων), τις ασχολίες στον κήπο, τον ρυθμό, τη μουσική και το τραγούδι. Ο Froebel επινόησε τον όρο «παι-

χνιδότοπος» (Spielplatz) χρησιμοποιώντας τον στο έργο του *Die Menschenerziehung* (1826), στο οποίο αναφέρεται για πρώτη φορά η κατασκευή ενός επιβλεπόμενου χώρου για το παιχνίδι των παιδιών αλλά και η μίμηση των «φυσικών» χώρων παιχνιδιού⁴. Οι ιδέες του Γερμανού παιδαγωγού και η εφαρμογή τους στο εκπαιδευτικό περιβάλλον και τους παιδικούς κήπους εντάσσονται στο κίνημα μελέτης της παιδικής ηλικίας μέσω της παρατήρησης της συμπεριφοράς και ανατροφής των παιδιών, και επηρεάστηκαν από το έργο του Rousseau και του Pestalozzi. Η αρχή της δραστηριότητας, σύμφωνα με την οποία το παιδί πρέπει πάντα να βρίσκεται σε κατάσταση δράσης, πρωτοβουλίας και δημιουργίας, είναι βασική στον Pestalozzi. Για τον Froebel το νηπιαγωγείο αποτελεί τη συνέχεια και την επέκταση της ζωής στο σπίτι, κατά συνέπεια η εκπαίδευση στο νηπιαγωγείο πρέπει να γίνεται με όχημα το παιχνίδι, το τραγούδι και τις δραστηριότητες.

Τόσο το έργο του Froebel όσο και η επίδραση της σκέψης των Γερμανών γυμναστών συνέβαλαν στη διάδοση και την υιοθέτηση των

03

Προπαγανδιστικό κείμενο για τη δράση των Κέντρων Παιδικής Χαράς με φωτογραφίες κοριτσιών που παίζουν ομαδικά παιχνίδια ή κάνουν κούρια και αγοριών που σκαρφάζουν σε σκάλες αναρρίχησης. Πηγή: Περιοδικό *Η Νεολαία*, 10 Δεκεμβρίου 1938, έτος 1, αρ. φύλλου 9, σ. 300-301.

Ένα ολόκληρο απόγευμα με τα ευτυχισμένα παιδάκια ΣΤΑ «ΚΕΝΤΡΑ ΠΑΙΔΙΚΗΣ ΧΑΡΑΣ»,

Όταν βλέπω ομάδες μικρών παιδιών που παίζουν, άμμενα κι άμετρητα απ' τις σκοτούρες που βασταίνουν τους μεγάλους, άνοστασια να βάλω μπροστά ποτέ άνθρωπο χέρι να περιγράψω άψωπο σ' ένα κομμάτι χαρτί ή να ζωγραφίσω με φανέρη χρώματα τα αδέσμευτα που κλωνίζονται απ' τις πτερυγίες φωνής.

Και νομίζω, πως δεν έχω και πολύ όμοια από φθόνα στο περιστασιακό αήτι ένα θα βρωθί ποτέ αήτι το γέρο-όμοι ούτε ε λογαζέλης ούτε ο ζωγράφος που μωραίσουν να με κάνουν ν' άκουσμαι την άγγελική φωνή του παιδιού.

Μία φωνούλα, ένα γέλιο, ένα λάλωμα απ' την ψυχούλα του μικρού, είναι μία ολόκληρη λειτουργία αίσθησης στην Πνευσία Φαά που τα προστάζει.

Είπα η Βίος ή φωνή του Δημιουργού, που βγαίνει από το στόμα των άγγέλων.

Κι ένα άκουσε αήτι τη φωνή και έβλε τους άγγέλους να παίζουν, είπα το Σούμα να γυριεται είπα τη Χαρά της ζωής.

Είπατε τότε και απ'ε μαζί με μένα να κούσμαι ένα περίσσο ως τα «Κέντρα Παιδικής Χαράς».

Είπα κούμα να έλγαι...

Είπατε πού!

Α μά στιγμή όμως στις παρακαλά. Που έλκοντο κούμα που δά σκοτούμαι, πικρά θέου άπαιρη γαρουμίας όμως παιδιών, καρτώντας το μαπατούσι του και χριμνίζοντας ε' αήτι.

Είπατε όμως λίγο ποσούρα, φίλοι μου, γιατί βλέπω τους καταλάματε ποών θέου να ούς πού.

των παιδιών, τα έγραμα με το όνομα «Κέντρα Παιδικής Χαράς». Λειτουργούν με ελικία κοσμοει και έλεπάρτητα από το «Κέντρο Νεότητος».

Τα «Κέντρα Παιδικής Χαράς» λοιπόν, έχουν σκοπό να κάνουν τα παιδιά υγιεινότερα τη ζωή του άπαιρου. Να βελτιώσουν απ' γαρά κοσμοει τις κοσμοει και φητικές άπαιτες της ζωής μας και να μες κάνουν ν' άναστήσουν ή π' άποια άπαιρη απ' φού.

Γά τον έπαιρη όμως κούμα απ' αήτι άπαιρη και το κατάλληλο μέσο.

Σωματικά άσκησης, παιχνίδια, φανταστικές έλεδρομς, μορφωτικές έπισκέψεις και καταπαιρήσεις, χορός, τραγούδι, βιβλιοκαλία, βιολήσεις, κολλάλλοις για παιδιά, κομποχορήγους, κολλάλλοις και ένα σειρά άλλα προγράμματα και μέσο.

Σ' αήτι γίνεται έκαστο άνω τα παιδιών και τα κοριτσιών, από 6 έως 12 χρόνων, άπαι να μεν είναι άπορη. Γ' αήτι προση γαρούσι από Κέντρα της γειτονικής πόλης. Ένας ελικός γαρούσι τα έλεταει με προσοχή, κι άν τα βρή γαρά, άν δεν έχουν έθληση κομμοει μεταδοτική άπορητα, όπως γαρούσμαι φήτι ή τίποτ' άλλο, τους δίνει την καρτούλα τους και τα γράφι στο βιβλίο.

Και γά το άπορητα όμως παιδιά δ' άπαρημα μες 'Αρχηγός έγει έκαστο μετρά του, κι έτα δεν σταυριεται κι αήτι τη χαρά. Γ' αήτι όμως δά ποίε άλλη φορά.

Αυ' πόλι ένα ποίε άπορητα άπορητα άπορητα μέσο ε' ένα μέσο άνω την έλγηση του έλεπάρτητα από το Κέντρο και γάτι η χαρά που είε.

τό μάλα! Μά πούσ είναι άπαιρη; Ένα, δύο... πέντε... έκατ... Και τί άπορητα παρηθί απ'ός ε' άπορη... Γαρούσι με τόχο, πού και προγράμμοι... τα ποσούσει 'Εμπερθε για μετ' Ελλάδα Νέου.

Έμπερθε λοιπόν! Τρέξτε, κι ή Μεγάλη Αήτηρα, ή Νέα Ελλάδα, ούς παρηθί με άπορη την άναλή...
 'Αυ' αήτι οι κοτούσει... κούτατε πως σκορφολλούσμαι άπαιρη στη σούλα... άπο προσήματα και θάλλαι ποού άπ' έθληση ποούσ άπαιρητα. Τα μακρολλομα τους κοτούσμαι να σκούσει... Ένας φθόνα στη κορή και φανούσει 'Είπα ο Μπαταζός.

Άλλα τι να προσήθι κοσμοει... Τις τραγούδες τις ποσούλλοις τις άπορηταπαιτες το κρηματό βαρκάκι, τις γέφυρες, τα μανόλινα, που όλα είναι γαρούσι από φημα γαρουμίας άγγελουδία, που παίζουν και χριμνισται στην απ' παραλάση!

Βλέπατε λοιπόν ποού ούς είναι ποού άπαιρη άπαιρη γαρά θα ποσούσει το κοτούσει μου 'Αρχηγέ.

Ε λοιπόν κοπού μου άπορηταπαιτες, ήρθατε μαζί μου και έλγαιτε και ούς άπορητα απ' τους ποσούλλοις μου ποού ούς μέληται με την Βίος, τη έκία σας την παρηθί τη γάλλομα, ποού η γάλλομα της φωνής και είπατε με το μάτι σας κι άκούσμαι με τ' αήτι σας τι ούς είπατε. Τα Βίος θα μέτε και τα Βίος θ' άκούσμαι και στα βίος είναι 'Κέντρα της Παιδικής Χαράς που βρίσκου την έτοιχη γαρούσι ποούσμαι. Τα Βίος θα ούς ποού και τα ποούσμαι των «Κέντρων Παιδικής Χαράς» που βρίσκουται στη Χαρά, στην Κορή και το Ηράκλειο, στη Πάτρα και στην Τριπόλι που έλεπάρτητα με τη μακρολλομα Βίος 'Ε' κούμα!

Πούσ ούς άπορητα ποού παραστάρα, ποού έλκοντο άπορητα ποσούσμαι, ποού ούς έλκοντο το ποσούσμαι μέσο της ζωής τους!

Κούμα, Κούματε ποού!

Κούματε ποού δεν ούς λυθήθηκε και δεν ούς παρηθίσε έκατ ο 'Αρχηγός μας.

Ο 'Αρχηγός μας, ποού το κούμα του και ε' άπορητα του το ποούσι απ' την 'Ελληνική Νεότητα. Ποού έλγαι την κορούσι ποού απ' τη δύσκολη έλγηση του ούς βρίσκουται άπορητα της

Κ' ή άπορητα του αήτι ποού τη νύκτα του έβραε άπορητα ποού κοπού της.

Μ. Γ. ΔΕ Γ' ΜΕΤΗΣ

υπαίθριων χώρων παιχνιδιού στην Ευρώπη και την Αμερική. Η επίδραση του κινήματος της γυμναστικής οδήγησε στην ίδρυση πάρκων για την ψυχαγωγία ενήλικων και παιδιών, ενώ η επίδραση του Froebel καθώς και των εξελικτικών θεωριών για την ανάπτυξη του παιδιού οδήγησαν στην ίδρυση επιβλεπόμενων παιχνιδότοπων για τα παιδιά⁵. Το παιχνίδι θεωρήθηκε ότι συμβάλλει τόσο στη σωματική όσο και στην κοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, ενώ έμφαση δόθηκε στην επίδρασή του στη συνολική ανάπτυξη του παιδιού. Η καθιέρωση υπαίθριων χώρων παιχνιδιού αποτέλεσε φυσική εξέλιξη των εμπειριών εργασίας και παιχνιδιού και συνδέθηκε με την ανακάλυψη της φύσης ως χώρου μάθησης και αγωγής, ειδικότερα μέσα από την εξερεύνηση σπηλαίων, την αναρρίχηση σε δέντρα και βουνά. Η αλλαγή στις παιδαγωγικές αντιλήψεις σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των αστικών κέντρων και τη διαμόρφωση νέων αναγκών συνέβαλαν σταδιακά στην ίδρυση ειδικά διαμορφωμένων χώρων για το παιδικό παιχνίδι. Αμερικανοί ψυχολόγοι και παιδαγωγοί, όπως ο G. Stanley Hall και αργότερα ο John Dewey, υιοθέτησαν από τα τέλη του 19ου αιώνα τις απόψεις του Froebel όσον αφορά τον ρόλο των παιδικών κήπων στην παιδική ανάπτυξη και την εκπαιδευτική διαδικασία. Σύμφωνα με τις παιδαγωγικές αντιλήψεις της εποχής και τις κοινωνικές ανάγκες, τα παιδιά έπρεπε να απομακρυνθούν από τους κινδύνους των δρόμων και την αναρχία, να βρεθούν σε ελεγχόμενους και ασφαλείς χώρους, ώστε να προστατευθεί η ηθική και να διασφαλιστεί η κοινωνική αρμονία μέσα από ομαδικές δραστηριότητες.

Μεταρρυθμιστική παιδαγωγική και «γυμναστικό κίνημα»

Η πληθυσμαική αύξηση, η έλλειψη ελεύθερων χώρων στο αστικό περιβάλλον και οι κοινωνικές συνθήκες δημιούργησαν, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, την ανάγκη για προστατευμένους

χώρους ψυχαγωγίας και αναψυχής και, αργότερα, για χώρους προορισμένους ειδικά για το παιδί. Η εξέλιξή τους από χώρους με άμμο και κήπους σε οργανωμένους χώρους παιχνιδιού έγινε με σκοπό να υπάρχει ασφάλεια και να δίνεται στα παιδιά η δυνατότητα να γυμνάσουν το σώμα και το πνεύμα τους, να αναπτύξουν την κοινωνικότητά τους καλλιεργώντας έτσι και κοινωνικές δεξιότητες. Τα γυμναστικά προγράμματα και οι αθλητικές διοργανώσεις διαμόρφωναν ένα κοινό σύστημα σωματικών ασκήσεων που ακολουθούσε όλη η εθνική κοινότητα, σμιλεύοντας με αυτόν τον τρόπο τα εθνικά αισθήματα και ιδεώδη. Η γυμναστική και η σωματική άσκηση κρίθηκαν πρακτικές αναγκαίες για την υγεία του σώματος και του πνεύματος, αλλά και των ηθών, και γρήγορα θεωρήθηκε αναγκαία η διάδοσή τους στον αστικό πληθυσμό. Σε αυτή την εξέλιξη καθοριστικό ρόλο έπαιξαν οι απόψεις του F.L. Jahn (1778–1852), ο οποίος δημιούργησε ένα σύστημα γυμναστικών ασκήσεων, με την κατασκευή γυμναστικών οργάνων εγκατεστημένων σε δημόσιους χώρους τα οποία συνακόλουθα ενέπνευσαν νέες γυμναστικές ασκήσεις. Ο Jahn υποστήριζε την αναγκαιότητα ισόρροπης ανάπτυξης πνεύματος και σώματος για τα αγόρια και για τα κορίτσια, καθώς και τη σημασία αυτού του συστήματος στο πλαίσιο της εθνικής αναγέννησης και της γερμανικής κουλτούρας⁶. Σημαντική είναι η επίδραση και του ελβετικού συστήματος, με ασκήσεις σε νέα όργανα, και του σουηδικού συστήματος γυμναστικής, που ιδρύθηκε από τον Per Henrik Ling.

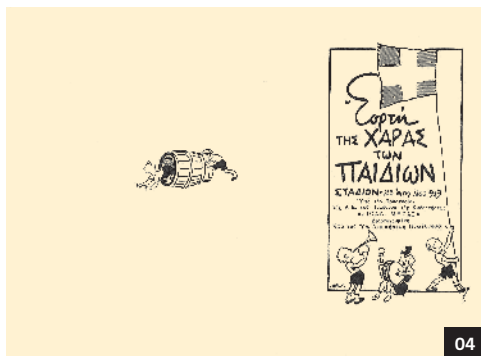
Η ραγδαία αστικοποίηση που ακολούθησε τη βιομηχανική επανάσταση οδήγησε στη δημιουργία κινήματος μεταρρυθμιστών τόσο στην Ευρώπη όσο και στην Αμερική, για την υπεράσπιση των δικαιωμάτων αλλά και τον κοινωνικό έλεγχο των φτωχών και των παιδιών τους⁷. Στο πλαίσιο της προσπάθειας να διασφαλιστεί η επαφή με τη φύση, την άθληση και την ευεξία σε άμεση σύνδεση με το κίνημα της νέας

04

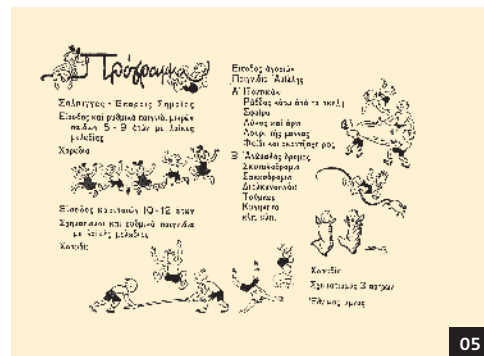
Οι δύο όψεις του εξωφύλλου του προγράμματος της «Εορτής της Χαράς των Παιδιών» στο Παναθηναϊκό Στάδιο (23 Απριλίου 1939). Πηγή: Αρχείο Κούλας Πράτσικα, Μουσείο Μπενάκη.

05

Το αναλυτικό πρόγραμμα της «Εορτής της Χαράς των Παιδιών» στο Παναθηναϊκό Στάδιο (23 Απριλίου 1939) με πληροφορίες για την κατανομή των παιδικών ομάδων και των παιχνιδιών που παρουσιάζουν κατά ηλικία και φύλο. Πηγή: Αρχείο Κούλας Πράτσικα, Μουσείο Μπενάκη.

04

05

06

Κορίτσια από τις παιδικές εξοχές των Αγίων Αποστόλων Χανίων χορεύουν σε κύκλο και αιωρούνται περιστροφικά, πιασμένα από τις λαβές του αεροπεταστή δίπλα στη θάλασσα, το καλοκαίρι του 1936. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μαρίας Ναζάκη.

07

Κορίτσια από τις παιδικές εξοχές των Αγίων Αποστόλων Χανίων στην αμμουδιά δίπλα στη θάλασσα, το καλοκαίρι του 1936. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μαρίας Ναζάκη.

αγωγής, της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και του σχολείου εργασίας⁸, δημιουργήθηκαν οι πρώτοι εξοπλισμένοι με παιχνιδοκατασκευές υπαίθριοι χώροι παιχνιδιού στο Μπέρμιγχαμ το 1877⁹, ενώ η ίδρυση του Wicksteed Park από τον επιχειρηματία Charles Wicksteed το 1923 στο Κέτερινγκ σηματοδοτεί το πρώτο πάρκο αναψυχής στο Ηνωμένο Βασίλειο¹⁰.

Οι υπαίθριοι χώροι παιχνιδιών στις ΗΠΑ γνώρισαν μεγάλη ανάπτυξη μετά την οργάνωση του Central Park το 1860. Αν και η ανάπτυξη αυτών των χώρων είχε ξεκινήσει ήδη από το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, η ίδρυση του πρώτου οργανωμένου υπαίθριου παιχνιδότοπου για παιδιά συνδέεται με την εγκατάσταση «κήπων άμμου» (sand gardens) το 1886 στη Βοστώνη, με συμμετοχή αρχιτεκτόνων και κοινωνικών μεταρρυθμιστών¹¹. Το 1905 βρίσκουμε παρόμοιους χώρους παιδικών παιχνιδιών σε 35 πόλεις των ΗΠΑ. Σταδιακά οι παιδικές χαρές σταματούν να εντοπίζονται μόνο στο πλαίσιο δράσεων και οργανώσεων των εργαζομένων στον κοινωνικό τομέα για να εξελιχθούν σε υπόθεση του κράτους. Στόχος τους θεωρείται πλέον η ηθικοποίηση της νεολαίας όταν οι γονείς βρίσκονται στο εργοστάσιο. Το 1893 ο Daniel Burnham παρουσιάζει στην Παγκόσμια Έκθεση του Σικάγου το μεγάλο σχέδιό του, τη «Λευκή Πολιτεία», με την οποία προτείνει για πρώτη φορά έναν αστικό σχεδιασμό προσαρμοσμένο στην εκβιομηχάνιση και στη συνεχή αύξηση του πληθυσμού. Αυτή η Έκθεση προώθησε και την κίνηση «Όμορφη Πόλη», με στόχο να δοθεί απάντηση στον υπερπληθυσμό των συνοικιών από μετανάστες. Στα χέρια της πολιτικής και οικονομικής εξουσίας ο αστικός εκσυγχρονισμός θα αποτελέσει πεδίο προώθησης καινοτομιών. Με τον τρόπο αυτό θεωρήθηκε ότι αλλάζει η όψη της πόλης και δίνεται στα παιδιά η δυνατότητα —μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον ομορφιάς και δημιουργίας— να βιώσουν «συναισθήματα χαράς και ευχαρίστησης-ικανοποίησης». Αυτός ο αστικός συνδυασμός της αισθητικής με την εκπαίδευση θα εκδηλωθεί έντονα μέσα από το κίνημα των παιδικών χαρών, το οποίο θα επιδιώξει να οργανώσει το παιχνίδι¹². Παιδικές χαρές κατασκευάζονταν με εντατικό ρυθμό στο πλαίσιο μιας κρατικής και κοινωνικής μέριμνας, η οποία δεν στηριζόταν πλέον σε μεμονωμένες πρωτοβουλίες και φιλανθρωπίες, αλλά σε αρμόδιους φορείς που ιδρύονταν ειδικά για τον σκοπό αυτό. Χαρακτηριστικό και πολύ δυναμικό είναι το παράδειγμα του Συνδέσμου Παιδότοπων της Αμερικής (Playground Association

of America, PAA) που ιδρύθηκε στην Αμερική το 1906 από τον Henry Curtis, μαθητή του G.S. Hall, και τον παιδαγωγό και μεταρρυθμιστή Luther Gulick, ο οποίος υποστήριζε ότι η φυσική αγωγή και το οργανωμένο παιχνίδι ενθαρρύνουν την καλλιέργεια τόσο της ατομικής υπευθυνότητας όσο και της κοινωνικής ευθύνης¹³. Η έκδοση του ετήσιου περιοδικού *Playground* που εξέδιδε ο Σύνδεσμος για τις παιδικές χαρές, η συστηματική κατασκευή και η πρόδοός τους ήταν στοιχεία που οδήγησαν αργότερα στην περαιτέρω βελτίωση των λειτουργιών και της μορφής τους. Μεταξύ 1880 και 1910 δημιουργείται ένα δίκτυο υπαίθριων χώρων παιχνιδιού, εξοπλισμένων με κούνιες, τσουλήθρες και τραμπάλες, όπου τα παιδιά παίζουν υπό το βλέμμα των γειτόνων και των αστυνομικών¹⁴. Η παιδική χαρά θεωρήθηκε ότι συνδυάζει την ηθική εκπαίδευση με το παιχνίδι, καθώς υιοθετήθηκαν οι θέσεις του G.S. Hall και των Μεταρρυθμιστών σχετικά με την απόκτηση ηθικού ελέγχου μέσω του ελέγχου του μυϊκού συστήματος. Ειδικότερα η θέση αυτή σχετίζεται με την εξελικτική θεωρία του Hall, ότι το παιχνίδι τιθασειεί τα πρωτόγονα ένστικτα των παιδιών και τα βοηθάει να

08

Αγόρια και κορίτσια από τις παιδικές εξοχές των Αγίων Αποστόλων Χανίων πάνω σε τραμπάλα δίπλα στη θάλασσα παίζουν υπό την επίβλεψη της δασκάλας τους, το καλοκαίρι του 1936. Πηγή: Φωτογραφικό Αρχείο Μαρίας Ναζάκη.

αναπτυχθούν επαναλαμβάνοντας τα στάδια της εξέλιξης του ανθρώπινου είδους¹⁵. Όπως υπογραμμίζεται: «αν ελέγχετε τους μυς, ελέγχετε το πνεύμα και τη συνείδηση»¹⁶. Παράλληλα με τις παιδικές χαρές, ο πολλαπλασιασμός των παιδικών εξοχών αποκαλύπτει την αγωνία των αρχών και της ανερχόμενης αστικής τάξης για τον έλεγχο του ελεύθερου χρόνου των λαϊκών τάξεων. Αρχικά αυτό υπαγορεύεται από τη χριστιανική ηθική. Θεωρείται ότι οι παιδικές χαρές και οι παιδικές εξοχές ανυψώνουν το ηθικό επιδρώντας ευεργετικά στις κακές έξεις και στο κάπνισμα, δίνοντας μια θετική διάσταση και καλλιεργώντας τα χρηστά ήθη, ανακόπτοντας την παιδική και νεανική εγκληματικότητα, διασφαλίζοντας την επίβλεψη και την καλλιέργεια της πολιτεότητας και της διαφορετικής ταυτότητας των δύο φύλων και κυρίως των διαφορετικών τους κοινωνικών ρόλων μέσω διαφοροποιημένων παιχνιδιών. Η αντίληψη ότι η παιδική χαρά θα αποτρέψει την κατασκευή μιας φυλακής εμπνέεται σε μεγάλο βαθμό από τις θέσεις του φιλοσόφου Friedrich von Schiller και του κοινωνιολόγου Herbert Spencer, θεωρητικού του κοινωνικού δαρβινισμού, σύμφωνα με τις

οποίες το παιχνίδι επιτρέπει την υπέρμετρη έκκριση ενέργειας από το παιδί. Η προσφορά, λοιπόν, χώρων ειδικά διαμορφωμένων για το παιχνίδι φαίνεται να είναι το πιο καλό τέχνασμα για να απομακρυνθούν τα παιδιά από τους δρόμους μέσω της επιτήρησης και του ελέγχου¹⁷.

Μια νέα μορφή παιδικής χαράς εμφανίζεται το 1931 στη Δανία με τη συμβολή του αρχιτέκτονα τοπίου Carl Theodor Sørensen (1893–1979). Ο Sørensen παρατήρησε ότι τα παιδιά στις πόλεις προτιμούν τις οικοδομές και τα άδεια οικόπεδα για ένα είδος ελεύθερου παιχνιδιού και προώθησε ένα είδος περιπετειώδους παιδικής χαράς («junk/waste playground») που υιοθετήθηκε από πολλές χώρες μετά τον πόλεμο. Ενδιαφέρον είναι και το παράδειγμα του Ολλανδού αρχιτέκτονα Aldo Van Eyck (1918–1999), ο οποίος στο πλαίσιο της θητείας του στο Τμήμα Αστικής Ανάπτυξης στον Τομέα Δημοσίων Έργων στο Άμστερνταμ σχεδίασε πάνω από 700 παιδικές χαρές. Πρόκειται για ένα ολόκληρο δίκτυο χώρων που σχεδιάστηκαν μεταξύ 1947–1971 και άλλαξαν το μεταπολεμικό τοπίο της πόλης του Άμστερνταμ, αναπροσαρμόζοντας σε μεγάλο βαθμό την καθημερινή ζωή των παιδιών¹⁸.

Οι παιδικές χαρές στο ελληνικό πλαίσιο: παιδαγωγικές αφετηρίες και εκπαιδευτικοί προβληματισμοί

Στην Ελλάδα των αρχών του 20ού αιώνα, η οικονομική δυσπραγία, οι κοινωνικοπολιτικές αντιξοότητες αλλά και η επικινδυνότητα από τα αυξανόμενα ποσοστά νοσηρότητας και θνητότητας στην παιδική ηλικία δεν επέτρεψαν την υιοθέτηση νεωτεριστικών ευρωπαϊκών μοντέλων στο πεδίο της άθλησης και της γυμναστικής, αλλά υπαγόρευσαν νέες πρακτικές και μορφές διαχείρισης του δημόσιου χώρου. Στο πλαίσιο μιας εκσυγχρονιστικής προσπάθειας που συνδέθηκε με την έλευση των Φιλελευθέρων στην Κυβέρνηση (1928–1932) υιοθετήθηκε σειρά μέτρων κοινωνικής υγιεινής για την ενίσχυση του οργανισμού των αδύναμων παιδιών που προέρχονταν από τα κατώτερα στρώματα και κινδύνευαν από ασθένειες όπως η φυματίωση και το τράχωμα: μαθητικά συσσίτια, υπαίθρια σχολεία, διδασκαλία γυμναστικής στο σχολείο και παιδικές εξοχές. Τα μέτρα αυτά συνδέθηκαν με τον υγιεινιστικό λόγο και την ευγονιστική σκέψη. Ο ευγονισμός στην Ελλάδα την περίοδο του Μεσοπολέμου συνδέθηκε με την προσαρμογή της παιδικής ηλικίας και τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας, καθώς και με τη βελτίωση των συνθηκών μητρότητας, δηλαδή την

προγεννητική και την παιδοκομία. Βασικό ρόλο στο πεδίο της προστασίας της παιδικής ηλικίας διαδραμάτισε η Υπηρεσία Σχολικής Υγιεινής του Υπουργείου Παιδείας, και ειδικότερα ο Διευθυντής της Εμμανουήλ Λαμπαδάριος, καθώς και ο Απόστολος Δοξιάδης, από τις διάφορες θέσεις που είχε αναλάβει ως πρόεδρος του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού (ΠΠΠ) και ως υφυπουργός Υγιεινής στις δεκαετίες του 1920 και του 1930.

Η εξαετία 1929–1935 θεωρήθηκε ιδιαίτερα δημιουργική για το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως (και Προστασίας) του Παιδιού που απέβλεπε στη σωματική ενίσχυση και εξυγίανση των παιδιών. Τη συγκεκριμένη περίοδο τίθενται σε εφαρμογή ευρύτατα κοινωνικά, οικονομικά και οικοδομικά προγράμματα, ιδρύονται συμβουλευτικά κέντρα εγκύων και επιτόκων, αυ-

09

10

ξάνονται οι συμβουλευτικοί σταθμοί βρεφών, αναπτύσσονται με ταχείς ρυθμούς τα νηπιαγωγεία και οι παιδικές εξοχές. Στην πρώτη φάση λειτουργίας των παιδικών εξοχών (μέχρι τη δεκαετία του '30) διαπιστώνουμε έναν έντονο προληπτικό και υγιεινιστικό χαρακτήρα. Βασικός κανόνας λειτουργίας τους είναι ο ακόλουθος: «Η υγεία μέσω του αέρα, της υγιεινής και της διατροφής». Τα παιδιά αθλούνται και ακολουθούν ειδικό πρόγραμμα διατροφής. Υπάρχουν δε για την άθληση αρκετά απλές κατασκευές για γυμναστικές ασκήσεις και παιδικές χαρές για ψυχαγωγία. Προκειμένου μάλιστα τα αποτελέσματα να είναι ικανοποιητικά, η διαμονή διαρκεί όσο γίνεται περισσότερο, κατά γενικό κανόνα όμως 4–6 εβδομάδες¹⁹.

Στη δεκαετία του '30 παρακολουθούμε τη μετάβαση των παιδικών εξοχών από έναν υγιεινιστικό σε έναν περισσότερο παιδευτικό ρόλο²⁰. Το 1930 ψηφίζεται ο Οργανικός Νόμος του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού σύμφωνα με τον οποίο δηλώνεται ότι: «Δεν ασκούμεν φιλανθρωπίαν, δημιουργούμεν υγιείς ανθρώπους». Την ίδια περίοδο αυξάνεται ο αριθμός των παραρτημάτων του Πατριωτικού Ιδρύματος Προστασίας του Παιδιού στην επαρχία και ιδρύονται βρεφοκομικοί σταθμοί για την προστασία του παιδιού, της εγκύου, του νεογέννητου, ιατρεία, εξοχές κ.λπ.²¹.

Μεταξάς και κέντρα παιδικής χαράς και νεότητας

Στη διάρκεια της δικτατορίας του Ιωάννη Μεταξά (κατά την τριετία 1936–1939) δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στην κοινωνική πολιτική για την υγεία των παιδιών ως μια ιδιαίτερη συνιστώσα της «εθνικής αναγέννησης» που επιχειρήσε ο Μεταξάς με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας του αλλά και ως δείγμα μια νέας αντιλήψης για την πολιτισμική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Μέσα από την αύξηση και την ενίσχυση των έργων πρόνοιας που απευθύνονταν σε μητέρες και παιδιά, ο Μεταξάς επιδίωξε να διαφοροποιηθεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις και να αποκτήσει ιδεολογική νομιμοποίηση στα λαϊκά στρώματα, συγχρόνως όμως να προσδώσει στον λόγο για την αναγέννηση της φυλής πολιτιστικό περιεχόμενο. Έτσι, στη διάρκεια των τεσσάρων χρόνων της δικτατορίας, η πολιτική για την ψυχαγωγία, την υγεία και την πρόνοια των παιδιών συνδέθηκε με ποικίλες όψεις του καθεστώτος.

Η Εθνική Οργάνωσις Νεολαίας (ΕΟΝ) ήταν κυβερνητική οργάνωση νέων που ιδρύθηκε από το καθεστώς του Μεταξά το 1936 (10 Νοεμβρίου

1936) και διαλύθηκε τον Απρίλιο του 1941, τρεις μήνες μετά τον θάνατό του και την κατάρρευση του μετώπου από τη γερμανική εισβολή. Ακολουθώντας το παράδειγμα άλλων φασιστικών καθεστώτων — στην Ιταλία, τη Γερμανία, την Ισπανία και την Πορτογαλία — ο Μεταξάς προσπάθησε να επενδύσει στον ιδεολογικό προσπλιτισμό και την ενδογμάτιση μέσω μιας ισχυρής παρέμβασης στη νεολαία. Οι φασιστικές οργανώσεις νέων, ένα κοινό χαρακτηριστικό του Μεσοπολέμου για τα ολοκληρωτικά καθεστώτα, στόχευαν να πολιτικοποιήσουν τη νεολαία μαζικά, σύμφωνα με τα φασιστικά πρότυπα μέσω σύγχρονων μορφών ποδηγέτησης και ιδεολογικού φρονηματισμού. Σκοπός της οργάνωσης ήταν «η επωφελής διάθεσις του ελευθέρου από της εργασίας ή των σπουδών χρόνου των νέων προς προαγωγήν της σωματικής και πνευματικής καταστάσεως αυτών, ανάπτυξιν του Εθνικού φρονήματος και της πίστεως προς την θρησκείαν, δημιουργία πνεύματος συνεργασίας και κοινωνικής αλληλεγγύης...» (Νόμος περί Συστάσεως Εθνικής Οργανώσεως της Νεολαίας). Ο Ιωάννης Μεταξάς στόχευε, μέσα από την οργάνωση αυτή, να διαμορφώσει τους νέους σε πατριώτες αλλά και υποστηρικτές του καθεστώτος²². Η εγγραφή των νέων δεν ήταν υποχρεωτική αλλά στην πράξη ασκούνταν συστηματική πίεση από το καθεστώς, με διάφορα μέσα, να ενταχθεί στην οργάνωση το μεγαλύτερο τμήμα τους. Π.χ., με εγκύκλιό του το 1938 το Υπουργείο Παιδείας υπαγόρευσε το εξής: «από του αρξαμένου σχολικού έτους άπαντες οι μαθηταί των σχολείων αποτελούσι συντεταγμένα τμήματα της Εθνικής Οργανώσεως Νέων»²³. Οι σχηματισμοί της ΕΟΝ στεγάζονται σε «υγιεινά» οικήματα που λειτουργούν ως Κέντρα Νεότητας. Υπογραμμίζεται επίσης ότι οι χώροι αυτοί έχουν εφοδιαστεί με βιβλία, παιχνίδια και γενικά με κάθε μορφωτικό, παιδαγωγικό και ψυχαγωγικό μέσο. Γενικότερα φαίνεται ότι στις συναθροίσεις της ΕΟΝ το παιχνίδι χρησιμοποιείται ως μέσο προσπλιτισμού, άσκησης στην πειθαρχία και την υπακοή στους βαθμοφόρους της οργάνωσης και ένδειξης σεβασμού στον ίδιο τον Αρχηγό, τον Μεταξά.

Οργανωμένα σε δύο επίπεδα σύμφωνα με την ηλικία και το φύλο, παιδιά από διάφορες κοινωνικές ομάδες κοινωνικοποιούνταν με διαφορετικό τρόπο από αυτόν που είχαν βιώσει μέχρι εκείνη τη στιγμή στο σπίτι και την οικογένειά τους. Κινηματογράφος, φύτεμα δέντρων, εορτασμοί τα απογεύματα της Τετάρτης και της Κυριακής, καθώς και κοινοτική ζωή επέτρεπαν σε

αγόρια και κορίτσια να επικοινωνούν χωρίς γονεϊκή επιτήρηση. Τα μαθήματα που προβλεπόταν να διδάσκονται οι βαθμοφόροι της Οργάνωσης ήταν τεχνικές φύσεως (στρατιωτική προπαίδευση, διδασκαλία κανονισμών της Οργάνωσης, σωματική αγωγή, βολή, παθητική αεράμυνα, υγιεινή, οικοκυρική — μόνο για τους Σχηματισμούς Θηλέων — και μαθήματα εθνικής αγωγής). Απευθυνόμενη σε παιδιά σχολικής ηλικίας, η οργάνωση λειτουργούσε συμπληρωματικά με το σχολείο και μάλιστα πολλές φορές ανταγωνιστικά προς αυτό. Το σχολείο κυρίως στόχευε στην παροχή γνώσης, ενώ η ΕΟΝ στην καλλιέργεια του χαρακτήρα, στην ψυχαγωγία και το παιχνίδι. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι η διαπαιδαγώγηση της μεταξικής νεολαίας, όπως έχει υπογραμμιστεί από μελετητές²⁴, αλλά και όπως αποτυπώνεται στα κείμενα και τους λόγους των ιδεολογικών εκφραστών του καθεστώτος, διαφέρει από αυτή της Γερμανίας και της Ιταλίας καθώς δινόταν μεγαλύτερη σημασία στο παιχνίδι και την ψυχαγωγία, ενώ προβαλλόταν έντονα ο στρατιωτικός χαρακτήρας της Οργάνωσης²⁵. Ενδεικτικό του ενδιαφέροντος για το παιχνίδι είναι η θέση του Διευθυντή Ψυχαγωγίας της ΕΟΝ, Α.Δ. Πολύτιμου, για τον ρόλο της: «...στην Ε.Ο.Ν. εργάζεται το παιδί και προοδεύει παίζοντας. Είναι παιχνίδι για το παιδί, και γι' αυτό έρχεται με όλη του την ευχαρίστηση. Παίζοντας ασκείται, παίζοντας συλλαμβάνει τις ιδέες, παίζοντας παίρνει το καλό που έχει ο συνάδελφός του και του διώχνει ο άλλος το κακό, παίζοντας παρελαύνει. Αλλά το παιχνίδι είναι το μέσον της αναπτύξεως του παιδιού. Ό,τι για τους μεγάλους είναι η διανοητική εργασία και οι κάθε φύσεως εργασίες, για το παιδί είναι το παιχνίδι, το τόσο περιφρονημένο αυτό παιχνίδι που τόση ζωή και χαρά δίνει στα παιδιά και στους γονείς των...»²⁶. Στο πλαίσιο του ζωηρού ενδιαφέροντος της 4ης Αυγούστου για το παιδί²⁷, τη σωματική και ψυχική του υγεία²⁸, σε συνδυασμό με τις παιδολογικές και ευγονιστικές ανησυχίες και επιδιώξεις του καθεστώτος²⁹, ιδρύονται διάφορα κέντρα μέριμνας στα οποία παρέχεται η απαραίτητη φροντίδα από την ενδομήτρια ζωή ως τη νεανική ηλικία. Ενδεικτικά αναφέρονται: συμβουλευτικοί σταθμοί επιτόκων που δεν διαθέτουν τα οικονομικά μέσα για ιδιωτική ιατρική παρακολούθηση, νηπιαγωγεία³⁰, παιδικό κήποι για παιδιά 3–6 ετών που οι γονείς τους εργάζονται, καθώς και εθνικοί παιδικοί σταθμοί.

Το ενδιαφέρον του καθεστώτος Μεταξά για το παιδί εκφράστηκε με την εφαρμογή πολιτικών για τη σωματική και ψυχική του ανάπτυξη,

09

Όψη του Παιδικού Κήπου της Φιλοθέης, Έργο του Δ. Πικιώνη (1961-65). Διακρίνονται το σκαρί βάρκας, η λίμνη και η καλύβα. Πηγή: Αρχείο Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, Μουσείο Μπενάκη (ANA_67_54_126).

10

Αποψη της καλύβας στον Παιδικό Κήπο της Φιλοθέης (1961-65). Πηγή: Αρχείο Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής, Μουσείο Μπενάκη (ANA_67_54_64).

καθώς και με την υιοθέτηση θέσεων για το παιχνίδι και την ψυχαγωγία ως σημαντικών στοιχείων εκπαιδευτικής ανάπτυξης, κοινωνικής και ψυχικής φροντίδας αλλά και ιδεολογικού φρονηματισμού. Στο πλαίσιο αυτού του ενδιαφέροντος και της γενικότερης κοινωνικής πολιτικής σε συνάρτηση και με την ΕΟΝ, ιδρύθηκαν την περίοδο αυτή τα πρώτα «Κέντρα Παιδικής Χαράς», που αρχικά απευθύνονταν στα παιδιά των οικονομικά υποβαθμισμένων στρωμάτων της Αττικής. Τα Κέντρα αυτά λειτουργούν για παιδιά ηλικίας 6–12 ετών (εικ. 3) —το χειμώνα ως μαθητικά αναρρωτήρια—, υπάρχουν στις λαϊκές γειτονιές, έχουν ειδικό κανονισμό και εξαρτώνται από το Κέντρο Νεότητας. Το Κέντρο Νεότητας ιδρύθηκε τον Οκτώβριο του 1937 (ΦΕΚ 406/14–10–1937) υπό την άμεση εξάρτηση, οικονομική επιχορήγηση και εποπτεία του Δήμου Αθηναίων. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του ιδρυτικού διατάγματος, σκοπός του Κέντρου Νεότητας ήταν «η μελέτη, προαγωγή και ανάπτυξη της σωματικής, πνευματικής, ηθικής και καλαισθητικής αγωγής των κατοίκων και ιδία της εξωσχολικής νεότητας αμφοτέρων των φύλων της περιφέρειας του Δήμου Αθηναίων»³¹. Φαίνεται ότι εκτός από τις λαϊκές συνοικίες της Αθήνας, παρόμοια κέντρα παιδικής χαράς υπάρχουν και σε διάφορες επαρχιακές πόλεις, όπως στα Χανιά, την Καρδίτσα, το Ηράκλειο, την Πάτρα (εικ. 2). Στα κέντρα αυτά τα παιδιά ασκούνται υπό την επίβλεψη γυμναστή και επιδιώκεται όχι μόνο να ασκούνται σωματικώς, αλλά να συνθιζούν στην τάξη και στην πειθαρχία, να αποκτούν θάρρος, αυτοπεποίθηση, κοινωνικότητα και αλtruισμό. Παράλληλα τονίζεται ότι επιδιώκουν να θεμελιώσουν σε γερά κορμιά τις κοινωνικές και ηθικές αρετές της φυλής και να αγαπήσουν τα παιδιά ό,τι ωραίο υπάρχει στη φύση³². Σωματικές ασκήσεις, παιχνίδια, ψυχαγωγικές εκδρομές, μορφωτικές επισκέψεις, χορός, τραγούδι, διδασκαλία, διηγήσεις κατάλληλες για παιδιά, κινηματογράφος, περιλαμβάνονται στα Κέντρα Νεότητας και στις παιδικές χαρές³³, όπου όλα μαζί τραγουδούν «Εμπρός για μια Ελλάδα Νέα»³⁴. Συναντάμε σε αυτά μύλο, σκάλα, τραμπάλες, τσουλήθρες, αεροπεταστές (βλ. εικ. 2 και 6)³⁵, κρεμαστό βαρκάκι, γυμναστικές γέφυρες, μονόζυγα³⁶. Τα παιδιά υποβάλλονται δε σε εξέταση, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι είναι υγιή και ότι μπορούν να εισέλθουν στο Κέντρο Νεότητας. «Τα παιδιά ελέγχονται, όλα τα παιδάκια και τα κοριτσάκια από 6–17 ετών [...] Προτού γραφτούν στο Κέντρο της Γειτονιάς ειδικός γιατρός τα εξετάζει με προσοχή και αν

δεν έχουν μεταδοτική ασθένεια (φθίση–τράχωμα) τους δίνει την κάρτα επιτρέποντάς τους την είσοδο». Ενδιαφέρον έχει ότι προβλέπεται και Κώδικας Συμπεριφοράς στο πλαίσιο αυτού του Κέντρου. Αν ένα παιδί δώσει σημάδια κακής συμπεριφοράς μέσα σ' έναν μήνα από την εγγραφή του διαγράφεται από το Κέντρο. Εικόνες από τα κέντρα αυτά εκτίθενται στην «Έκθεση Χαράς και Εργασίας» που οργανώθηκε με πρωτοβουλία του Διεθνούς Κεντρικού Γραφείου «Χαρά και Εργασία» και εγκαινιάστηκε στις 3 Μαΐου 1938 στο Ζάππειο Μέγαρο (διήρκεσε έως τις 18 Μαΐου) από τον δρα Νικηφόρο Φωκά, Πρόεδρο της Εργατικής Εστίας και Γενικό Γραμματέα του Υφυπουργείου Εργασίας. Στο Δελτίο Τύπου της έκθεσης αναφέρεται η σύνδεσή της με την οργάνωση της εργατικής αναψυχής και ψυχαγωγίας μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με τον τρόπο χρησιμοποίησης του ελεύθερου χρόνου των εργαζομένων μέσω της φύσης και του υλικού και πνευματικού πολιτισμού³⁷.

Παράλληλα το 1939 διοργανώθηκε Γιορτή της Χαράς από το Υπουργείο Διοίκησης Πρωτεύουσας με υπουργό τον Ν. Κοτζιά. Η γιορτή πραγματοποιήθηκε στις 23 Απριλίου, ημέρα του Αγίου Γεωργίου, που αναφέρεται στα σχετικά δημοσιεύματα του Τύπου ως προστάτης των παιδιών και των παιχνιδιών τους. Σύμφωνα με Δελτίο Τύπου της γιορτής αυτής, συμμετείχαν 2.000 παιδιά από φτωχές συνοικίες των Αθηνών που σύχναζαν στα Κέντρα Παιδικής Χαράς (συνοικίες Γκούζη, Παγκράτι, Κουκάκι, Γούβα, Αγ. Παντελεήμονας). Την οργάνωση είχε αναλάβει η Σχολή Γυμναστικής Κούλας Πράτσικα. Συγκεκριμένα τα κορίτσια και τα νήπια ανέλαβε να εκγυμνάσει η Σχολή Πράτσικα, ενώ τα αγόρια οι γυμναστές των Κέντρων Παιδικής Χαράς. Στις γιορτές συμμετείχαν, επίσης, τα παιδιά της χορωδίας του Κέντρου Νεότητας με λαϊκά τραγούδια, σημαιοφόροι των κέντρων νεότητας και άτομα που συμμετείχαν στην ΕΟΝ (εικ. 4 και 5)³⁸.

Παιδικές χαρές λειτουργούσαν, επίσης, στα νηπιαγωγεία του Πατριωτικού Ιδρύματος Περιθάλψεως του Παιδιού³⁹, παράλληλα με τις παιδικές εξοχές για παιδιά άνω των 7 ετών με εύθραυστη υγεία. Βασικό στοιχείο του προγράμματος στις παιδικές εξοχές ήταν το ομαδικό παιχνίδι και το παιχνίδι σε παιχνιδοκατασκευές που είχε σκοπό να γυμνάσει, να διαπαιδαγωγήσει και να ψυχαγωγήσει τα παιδιά (εικ. 1, 6, 7, 8)⁴⁰. Ενδιαφέρον είχε επίσης ότι στις παιδικές εξοχές εφαρμόζεται ήδη η συνεκπαίδευση αγοριών και κοριτσιών.

Στην Κατοχή δεν έχουμε στοιχεία για το κατά πόσο λειτουργούσαν παιδικές χαρές, ενώ στη μεταπολεμική Ελλάδα το μοντέλο που διαδόθηκε ήταν κυρίως αυτό που δημιούργησαν οι γυμναστές από τον χώρο της ενόργανης γυμναστικής. Υπήρχαν όμως και άλλες αναζητήσεις. Ένα πολύ ενδιαφέρον και πρωτοπόρο παράδειγμα στην αρχιτεκτονική τοπίου —ένα δημιουργικό τοπίο για παιδιά— είναι ο Παιδικός Κήπος της Φιλοθέης του Δημήτρη Πικιώνη (1887–1968), ο οποίος υπήρξε ηγετική φυσιογνωμία στη διαμόρφωση της ελληνικής αρχιτεκτονικής του 20ού αιώνα. Ο Παιδικός Κήπος της Φιλοθέης θεωρείται ένα από τα καλύτερα τελευταία του έργα. Κατασκευάστηκε μεταξύ 1961–1965 και αναγνωρίστηκε ως πρότυπο παιδικής χαράς για τον ελληνικό και τον ευρωπαϊκό χώρο. Εντάσσεται στην κατηγορία των παιδότοπων όπου κυριαρχεί το φυσικό στοιχείο, διαμορφώνοντας μια προστατευμένη νησίδα φύσης μέσα στην πόλη (εικ. 9). Περιλαμβάνει χώρους παιχνιδιού, μια μικρή λίμνη, μια κρήνη, ένα γεφυράκι, το σκαρί μιας βάρκας με τα κουπιά και τα απλωμένα της δίχτυα, μια καλύβα σαρακατσάνικου τύπου και άλλον εξοπλισμό, φυσικό και εξερευνητικό. Το μεγαλύτερο κομμάτι της παιδικής χαράς έγινε με αυτοσχεδιασμούς, καθώς ο αρχιτέκτονας ακολουθούσε το ίδιο το τοπίο, τη φυσική ροπή των παιδιών για τον τόπο-παιχνίδι (εικ. 10). Φαίνεται ότι εμπνέεται από τον παιδικό κήπο του Froebel, όπου κυριαρχεί το φυσικό στοιχείο, αλλά και από το σχολείο εργασίας, και επιδιώκει τη σύνδεση του λαϊκού πολιτισμού και της ελληνικότητας με τη φύση και τα στοιχεία του μοντερνισμού⁴¹, όπως αποδεικνύεται από τα υλικά που χρησιμοποιεί και τη φιλοσοφία που εμπνέει την αρχιτεκτονική σύνθεση και σύλληψή του.

Επίλογος

Καθώς διαμορφώνονταν νέες θεωρίες και μελέτες για την ανάπτυξη και την ψυχολογία του παιδιού, οι παραδοσιακές παιδικές χαρές δέχτηκαν αρκετή κριτική. Μια από τις βασικότερες είναι ότι ο εξοπλισμός και οι παιχνιδοκατασκευές τους οδηγούσαν σε ένα μονοδιάστατο παιχνίδι και δεν ήταν κατάλληλα για μια ολιστική κάλυψη των αναγκών των παιδιών. Επίσης, τονίστηκε ότι σπάνια χρησιμοποιούνταν με άλλους τρόπους προκειμένου να διασφαλίσουν τη σωματική και διανοητική ανάπτυξη και εξέλιξη του παιδιού. Επιπλέον κατηγορήθηκαν ότι δεν χρησιμοποιούνται ως πεδία συμβολικού παιχνιδιού ή παιχνιδιού προσποίησης, το οποίο θεωρείται

καθοριστικό για τις μετέπειτα ψυχολογικές θεωρίες ως προς τη γνωστική, συναισθηματική και κοινωνική ανάπτυξη του παιδιού. Ωστόσο αυτή η τελευταία άποψη έχει αμφισβητηθεί. Σύμφωνα με την κοινωνικοπολιτισμική και ανθρωπολογική προσέγγιση, το παιχνίδι ορίζεται ως πολιτισμική και κοινωνική δραστηριότητα, κατά την οποία τα παιδιά κατασκευάζουν νοήματα και οικειοποιούνται τον πολιτισμό στον οποίο ανήκουν⁴².

Προωθήθηκε κατά συνέπεια περισσότερο μια παιδική χαρά που ωθούσε στην περιπέτεια, την ανακάλυψη, την κατασκευή και την αναζήτηση. Επίσης, υιοθετήθηκαν νέα υλικά (άμμος, πλαστικό) που επιτρέπουν στα παιδιά να κινούνται, να χτίζουν και να κατασκευάζουν νέες δομές με μεγαλύτερη ασφάλεια, ελευθερία και σιγουριά⁴³. Η ελληνική περίπτωση χρήζει πιο συστηματικής μελέτης αναφορικά με τα χαρακτηριστικά της, τις ιδιαιτερότητες και τα άτομα που πρωτοστάτησαν στο πεδίο αυτό σε συνάρτηση με τις κοινωνικοπολιτικές και οικονομικές συνθήκες της μεταπολεμικής και μεταπολιτευτικής Ελλάδας.

* Για τη συγγραφή του κειμένου πολύτιμη ήταν η συμβολή της επιμελήτριας του αφιερώματος Κλειώς Γκουγκουλί ως προς τις παρατηρήσεις της και το πλούσιο υλικό που μου παρέιχε. Επίσης, θέλω να ευχαριστήσω τη Ρένα Λουτζάκη για το αρχαιακό υλικό της Κούλας Πιράτσικα που μου διέθεσε από το Αρχείο του Μουσείου Μπενάκη.

Σημειώσεις

- 1 Γκουγκουλί 2000α, σ. 71.
- 2 Οι απόψεις αυτές συνδέονται με τις θέσεις του κινήματος Turnbewegung («γυμναστική κίνηση») που ίδρυσε ο F.L. Jahn περιλαμβάνοντας τη χρήση γυμναστικών οργάνων, όπως οργάνων αιώρησης, αναρρίχησης και γυμναστικών ίππων. Βλ. σχετικά Κουλούρη 1997, σ. 50 και 94, Φωκιανός 1883, σ. 13.
- 3 Κατσαβουνίδου 2015.
- 4 Καλογεροπούλου 2011, σ. 20.
- 5 Mergen 1980, σ. 199.
- 6 Κουλούρη 1997, σ. 50. Ο διευθυντής του Δημόσιου Γυμναστηρίου στην Αθήνα, Ι. Φωκιανός, ο οποίος πρωταγωνίστησε στην κίνηση για τη διάδοση της γυμναστικής, υποστήριξε ότι ο Jahn υποτίμησε την παιδαγωγική αξία της άσκησης και ότι οι γυμναστικές του ιδέες περί εκγύμνασης ολόκληρου του λαού συνδέονταν περισσότερο με τη στρατιωτική εκπαίδευση. Στο ίδιο, σ. 213.
- 7 Donzelot 1997, σ. 415–450.
- 8 Ο 2ος αιώνας χαρακτηρίστηκε ως ο «Αιώνας του Παιδιού» σύμφωνα με το έργο της Ellen Key, της Σουηδής παιδαγωγού του μεταρρυθμιστικού κινήματος. Βλ. Kay [Key] 1997, σ. 529–534.
- 9 Μπότσογλου 2010, σ. 56.
- 10 Elliott / Fieldhouse 2000, σ. 162.
- 11 Καλογεροπούλου 2011, σ. 17.
- 12 Gutman 2014, σ. 303–310.
- 13 Cavallo 1981, σ. 33–34.
- 14 Frost 2010, σ. 70, Iannaccone 2012, σ. 147–168.
- 15 Βλ. σχετικά Γκουγκουλί 2001, σ. 58.
- 16 Cavallo 1981, σ. 58–60.
- 17 Gagen 2000, σ. 213–230.
- 18 Καλογεροπούλου 2011, σ. 42–45.
- 19 Θεοδώρου / Καρακατσάνη 2010, σ. 476–482.
- 20 Το παιχνίδι αποτελεί βασικό παιδαγωγικό εργαλείο των παιδικών εσχών σε συνδυασμό με την υγιεινοδιδασκαλική προσέγγιση, που προβλέπει την παραμονή στην εξόχλη και τον ελεύθερο αέρα, τη σωματική άσκηση, τον έλεγχο της διανοητικής κόπωσης και της διατροφής. Το Παιδί, περ. Β, αρ. φύλλου 63, Φεβρουάριος 1940, σ. 32.
- 21 Το ΠΙΚΠΑ — το «Πατριωτικό Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας και Αντίληψης» — διαδέχεται στις αρχές Μαρτίου του 1936 το ΠΠΠΠ με τον εξής σκοπό: «την προστασία της μητρότητας και των παιδικών ηλικιών, την παντοειδή προστασία των απόρων, τη λειτουργία οικονομικών συσσιτίων, την παντοειδή αντίληψη των εκ των θεομηνιών πλιττομένων». Θεοδώρου / Καρακατσάνη 2010, σ. 405.
- 22 Στην περίοδο 1939–1940 στην οργάνωση συμμετείχαν πολλοί νέοι ηλικίας 8 έως 25 ετών (αναφέρονται 15.000 μέλη στις αρχές Ιανουαρίου 1938, 750.000 το 1939, 1.250.000 το 1940).
- 23 Πλουμίδης 2010, σ. 4.
- 24 Γκουγκουλί 2000α, σ. 71.
- 25 Όπως αναφέρει η Ε. Μαχαίρα, «...το μεταξικό στρατοκρατικό πνεύμα στην εκπαίδευση της Νεολαίας διαφοροποιείται από αυτό του Χίτλερ ή του Μουσολίνι. Διατηρεί μεν τα στοιχεία της υπακοής και της πειθαρχίας, της “ένταξης”, δεν δημιουργεί όμως πολεμόχαρους στρατιώτες γαλουχημένους με την “ευγένεια” του πόλεμου και την άγρια εκπαίδευση των κατακτητών [...] Η ένταξη αυτή καθεαυτή πραγματοποιείται μέσα από το παιχνίδι, τις εκδρομές, τις σωματικές ασκήσεις, τον αθλητισμό [...] τις κατασκηνώσεις, τις γιορτές, πράγματα ευχάριστα για παιδιά, σχεδόν διασκεδαστικά» (Μαχαίρα 1987, σ. 150).
- 26 Πολύτιμος 1940, σ. 9.
- 27 «Η παιδική ηλικία είναι το αύριο και η ελπίς του Έθνους, γι’ αυτό συγκεντρώνει αμέριστη την προσοχή μας και την αγάπη μας», *Αρχαία Υγιεινής* 6–7 (Σεπτ.–Οκτ. 1937), σ. 242.
- 28 Βλαβιανός 1939, σ. 99–100.
- 29 Μακρίδης 1940, σ. 119–121.
- 30 Το Πατριωτικό Ίδρυμα για την Προστασία του Παιδιού, που ξεκίνησε ως αμιγώς φιλανθρωπική οργάνωση, από το 1929 θα ενισχυθεί οικονομικά για να μετατραπεί σε ένα ημικρατικό όργανο άσκησης κοινωνικής πολιτικής για την παρακολούθηση της υγείας των παιδιών και των βρεφών. Αξιοποιώντας τη βοήθεια διεθνών φιλανθρωπικών οργανώσεων, όπως ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, θα προχωρήσει στη λειτουργία των πρώτων κέντρων κοινωνικής υγιεινής, όπου εφαρμόζονται νεωτερικά προγράμματα για την παρακολούθηση της υγείας των μαθητών. Σε συνεργασία με το Υπουργείο Παιδείας θα αναλάβει να λειτουργήσει παιδικές εξοχές και μαθητικά συσσίτια για την πρόληψη της φυματίωσης. Βλ. σχετικά Θεοδώρου / Καρακατσάνη 2010, σ. 240–249, 361–365.
- 31 *Κέντρα Παιδικής Χαράς*. Απολογισμός Κυβερνητικού Έργου, τόμ. Α' – Παράρτημα Φωτογραφιών, 1936, Αρχείο Μεταξά. Από τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι σαφές αν τα αγόρια πήγαιναν διαφορετικές ώρες από τα κορίτσια, στις φωτογραφίες, ωστόσο, φαίνεται ότι δεν υπάρχει συνύπαρξη αγοριών και κοριτσιών. Το θέμα απαιτεί μεγαλύτερη και πιο εμπεριστατωμένη έρευνα.
- 32 «Μέσα στα φυτώρια αυτά με το ατομικό και ομαδικό παιχνίδι, με την άρτυση και στοργική φροντίδα του ειδικού παιδαγωγού–γυμναστού, όπου η ατμόσφαιρα γεμίζει με χαρούμενες παιδικές φωνές, διαπλάθονται οι αληθινοί χαρακτήρες της αύριου, μακρὰ από τη δηλητηριώδη επίδραση του δρόμου, της αυλής και της συνοικίας, μακρὰ από κάθε αποπνικτική ψυχική ατμόσφαιρα». «Σκοπός τους είναι να κάνουν το παιδί ν' αγαπήσει τη ζωή του Υπαίθρου». Δεϊμέζης 1940, σ. 16–17.
- 33 Βλ. εικ. 2 όπου φαλαγγίσιες εμφανίζονται ασκουμένες σε Κέντρο Παιδικής Χαράς, *Η Νεολαία* 42 (29 Ιουλίου 1939), σ. 1370.
- 34 Δεϊμέζης 1938, σ. 301. Οι άξιες δράσεις του Κέντρου Νεότητας με επίκεντρο τη διαπαιδαγώγηση των νέων περιγράφονται στα άρθρα 12–15 του ιδρυτικού διατάγματος (Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου – 3486/25–11–1937, σ. 195–212). Αναφορά στον ρόλο του Κέντρου υπάρχει και στον Απολογισμό του Κυβερνητικού Έργου του Μεταξά, τόμ. Γ', Αρχείο Μεταξά «...όπου η ελληνική Γενιά αναπλάσσεται εις το σώμα και εις την Ψυχήν».
- 35 Πρόκειται για μια κατακόρυφη δοκό στερεωμένη στο έδαφος, η οποία στην κορυφή της έχει στερεωμένα σε περιστρεφόμενο μηχανισμό σχοινιά που κρέμονται και στην άκρη τους καταλήγουν σε λαβές σε σχήμα ανεμόσκαλας. Με τη βοήθειά τους τα παιδιά τρέχουν, πηδούν και αιωρούνται. Οι αεροπεταστές αναφέρονται στο *Εγχειρίδιο Γυμναστικής* του Ι. Φωκιανού, Διευθυντή του εν Αθήναις Γυμναστηρίου, που διορίστηκε το 1882. Βλ. Φωκιανός 1883, σ. 282–285. Στις ΗΠΑ και την Αυστραλία οι κατασκευές αυτές ήταν γνωστές ως «Το δρασκέλασμα του γίγαντα» (Giant stride). Βλ. Pascoe 2017, σ. 11.
- 36 Οι βαθμοφόροι που ασχολούνταν με την ψυχαγωγία των παιδιών, των Σκαπανέων, στα Κέντρα Νεότητας καλούνταν να χρησιμοποιήσουν παιχνίδια από τα βιβλία των παιχνιδιών που εξέδιδε η ΕΟΝ, ειδικότερα τα βιβλία αρ. 29 και 76. Πολύτιμος 1940, σ. 19.
- 37 Ειδικότερα αναφέρεται ότι στην Ιταλία από το 1925 οργανώνεται η μετεργασιακή μόρφωση και αναψυχή, καθώς και σε άλλες χώρες η λαϊκή μόρφωση. *Χαρά και Εργασία* 1938, σ. 10. Στην 3η αίθουσα αναφέρεται ότι εκτίθενται με τίτλο «Υγιεινή–Μόρφωση–Πρόνοια–Αναψυχή Εργαζομένων» φωτογραφίες, εικόνες, προπλάσματα, χάρτες, στατιστικές με στοιχεία που αφορούν την αναψυχή και την ψυχαγωγία των εργαζομένων και της νεολαίας. Εδώ παρουσιάζονται και τα Κέντρα Παιδικής Χαράς που είχαν ιδρυθεί από τη Διοίκηση Προτενοσύσης με πρόπλασμα και φωτογραφίες από τη ζωή των παιδιών σε αυτά.
- 38 Σύμφωνα με το Δελτίο Τύπου της Γιορτής που έλαβε χώρα στις 29 Μαΐου του 1939 στο Παναθηναϊκό Στάδιο, ακολουθείται συγκεκριμένο πρόγραμμα: «...λύπια (αγόρια και κορίτσια 5–8 ετών) με ρυθμικό παιχνίδι, κορίτσια 9–12 ετών με παιδικές χορευτικές φόρμες, αγόρια 9–12 ετών με παιχνίδια άμυλλας, σχηματισμός 3 αστέρων». Συνοδεύει τα δύο πρώτα ως μουσική η μικρή ορχήστρα κοριτσιών της Σχολής Πράτσικα με αυλούς, τύμπανα, ζυλόφωνα, μεταλλόφωνα». *Εορτή της Χαράς του Παιδιού*, Πρόγραμμα. Αρχείο Κ. Πράτσικα, Μουσείο Μπενάκη.
- 39 «Οι διάφορες ασκήσεις φυσικής αγωγής και τα παιχνίδια καταλαμβάνουν το μεγαλύτερο μέρος των προγραμμάτων στο Νηπιαγωγείο μας», χ.σ. 1940, σ. 24–25.
- 40 Οι φωτογραφίες 1, 6, 7, 8 προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της Μαρίας Ναζάκη της οποίας ο πατέρας, ο δάσκαλος Μάνος Μασούρης, ήταν διευθυντής των παιδικών εξοχών Αγίου Αποστόλου Χανίων που δημιουργήθηκαν «για τα φτωχά παιδιά». Οι φωτογραφίες ανακτήθηκαν από την ηλεκτρονική έκδοση της κρητικής εφημερίδας *Άγων* (φύλλο 9.11.2019) στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://agonaskritis.gr/>
- 41 Σκούφογλου 2013.
- 42 Μπότσογλου 2001, σ. 381–382, Γκουγκουλί 2000β, σ. 386–399.
- 43 Καλογεροπούλου 2011, σ. 70–71.

Βιβλιογραφία

- Αγγελής 2006: Αγγελής Β., «Γιατί χαιρέται ο κόσμος και χαμογελά πατέρα...». *Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και νεολογιστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006.
- Βλαβιανός 1939: Βλαβιανός Γ., «Συμβουλές για την ανατροφή των παιδιών σύμφωνα με την ψυχική υγιεινή», *Ακαδημαϊκή Ιατρική 2* (Φεβρουάριος 1939), σ. 99–100.
- Γ.Α.Κ., Αρχείο Ε.Ο.Ν., Φ. 16, αρ. εγγρ. 468: Στατιστικός Πίνακας με στοιχεία από την ίδρυση της Ε.Ο.Ν. (ως Σεπτέμβριος 1939).
- Cavallo 1981: Cavallo D., *Muscles and Morals: Organised Playgrounds and Urban Reform, 1880–1920*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia 1981.
- Γκουγκουλή 2000α: Γκουγκουλή Κ., «Εισαγωγή», στο Κ. Γκουγκουλή / Α. Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνας)*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 11–84.
- Γκουγκουλή 2000β: Γκουγκουλή Κ., «Το βιομηχανικό παιχνίδι. Χρήσεις και χρήστες», στο Κ. Γκουγκουλή / Α. Κούρια (επιμ.), *Παιδί και παιχνίδι στη νεοελληνική κοινωνία (19ος και 20ός αιώνας)*, Ίδρυμα Ερευνών για το Παιδί, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 2000, σ. 371–416.
- Γκουγκουλή 2001: Γκουγκουλή Κ., «Ανθρωπολογικές και λαογραφικές προσεγγίσεις του παιδικού παιχνιδιού. Συγκρίσεις, αποκλίσεις και προοπτικές», στο Χ. Χατζητάκη–Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός Παραδοσιακός Πολιτισμός, Λαογραφία και Ιστορία, Πρακτικά συνεδρίου στη μνήμη της Άλκης Κυριακίδου–Νέστορος*, Παρατηρητής, 2001, σ. 57–72.
- Δεϊμέζης 1938: Δεϊμέζης Μ.Γ., «Στα Κέντρα Παιδικής Χαράς», *Νεολαία*, αρ. φύλλου 9 (10 Δεκεμβρίου 1938), σ. 300–301.
- Δεϊμέζης 1940: Δεϊμέζης Μ.Γ., «Το Κέντρον Νεότητος του Δήμου Αθηναίων», *Το Παιδί*, περ. Β', αρ. φύλλου 68 (Ιούλιος 1940), σ. 16–17.
- Donzelot 1997: Donzelot J., «Ο έλεγχος των παιδιών και της οικογένειας», στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1997.
- Elliott / Fieldhouse 2000: Elliott B. / Fieldhouse K., «Play and Sport», στο J. Woudstra / K. Fieldhouse (επιμ.), *The Regeneration of Public Parks*, Garden History Society, London 2000, σ. 149–162.
- Frost 2010: Frost J.L., *A History of Children's Play and Play Environments: Toward a Contemporary Child Saving Movement*, Routledge, New York 2010.
- Gagen 2000: Gagen E., «Playing the part: Performing Gender in America's Playgrounds», στο S. Holloway / G. Valentine (επιμ.), *Children's Geographies*, Routledge, New York 2000, σ. 213–230.
- Gutman 2014: Gutman M., *A City for Children: Women, Architecture, and the Charitable Landscapes of Oakland, 1850–1950*, The Chicago University Press, Chicago and London 2014.
- Θεοδώρου / Καρακατσάνη 2010: Θεοδώρου Β. / Καρακατσάνη Δ., «Υγιεινής Παραγγέλματα: Ιατρική επίβλεψη και κοινωνική πρόνοια για το παιδί τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα», Διόνικος, Αθήνα 2010.
- Iannacone 2012: Iannacone R., «Η δημιουργία παιδότοπων στην Αμερική: Πώς οι κοινωνικοί μεταρρυθμιστές επηρέασαν την εξέλιξη των χώρων παιχνιδιού στη Νέα Υόρκη τον 20ό αιώνα», στο Κ. Τσουκαλά / Χ. Παντελίδου / Μ. Δανιήλ / C. Conenna (επιμ.), *Νεολαία. www.δημόσιοςχώρος. Άτακτες συναθροίσεις και λοξές διελεύσεις*, Επίκεντρο, Αθήνα 2012, σ. 147–168.
- Καλογεροπούλου 2011: Καλογεροπούλου Η., «Η παιδική χαρά και η πόλη», αδημ. διπλ. εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο – Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, 2011.
- Κατσαβουνίδου 2015: Κατσαβουνίδου Γ., «Πού είναι τα παιδιά;»: Δημόσιοι χώροι για παιχνίδι στην πόλη του μοντέρνου», στο Α. Βιτοπούλου / Α. Καραδήμου–Γερολύμου / Π. Τουρνικιώτης (επιμ.), *Do.co.mo.mo. Η ελληνική Πόλη και η Πολεοδομία του Μοντέρνου* (Τα τετράδια του Μοντέρνου, 05), εκδόσεις Futura, Αθήνα 2015, σ. 117–130.
- Καγ [Key] 1997: Καγ [Key] Ε., «Ο αιώνας του παιδιού», στο Δ. Μακρυγιάννη (επιμ.), *Παιδική ηλικία*, εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1997.
- Κουλούρη 1997: Κουλούρη Χ., *Αθλητισμός και όψεις της αστικής κοινωνικότητας*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1997.
- Μακρίδης 1940: Μακρίδης Ν., *Διά την προστασίαν, εξυγιάνσιν και ευγενισμόν της ελληνικής φυλής*, Αθήνα 1940.
- Μαχαίρα 1987: Μαχαίρα Ε., *Η Νεολαία της 4ης Αυγούστου. Φωτογραφίες*, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987.
- Μεταξάς 1936–38: Μεταξάς Ι., *Κέντρα Παιδικής Χαράς*, Απολογισμός τόμος Α' και τόμος Γ' και Παράρτημα Φωτογραφιών (1936–1938), Αρχείο Μεταξά.
- Mergen 1980: Mergen B., «Playgrounds and Playground Equipment, 1885–1925. Defining play in urban America», στο Η.Β. Schwartzman (επιμ.), *Play and Culture*, Leisure Press, West Point – New York 1980, σ. 198–206.
- Μπότσογλου 2001: Μπότσογλου Κ., «Η παιδαγωγική ποιότητα των υπαίθριων χώρων παιχνιδιού», στο Σ. Αυγητίδου, *Το Παιχνίδι. Σύγχρονες Ερευνητικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις*, Δαρδανός–Τυπωθήτω, 2001, σ. 365–390.
- Μπότσογλου 2010: Μπότσογλου Κ., *Υπαίθριοι χώροι παιχνιδιού*, Gutenberg, Αθήνα 2010.
- Pascoe 2017: Pascoe C., «A history of play spaces», στο Κ. Masiulianis / E. Cummins (επιμ.), *How to Grow a Playspace: Development and Design*, Routledge, London/New York 2017, σ. 13–20.
- Πικιώνης 2002: Πικιώνης Α., *Δημήτρης Πικιώνης – Ο Παιδικός Κήπος της Φιλοθέης*, Ίνδικτος, Αθήνα 2002.
- Πικιώνης 1961–65: Πικιώνης Δ., *Παιδική χαρά Φιλοθέης*, Σειρά Σχεδίων 1961–1965, Μουσείο Μπενάκη–Αρχαία Νεοελληνικής Αρχιτεκτονικής.
- Πλουμίδης 2010: Πλουμίδης Σ.Γ., «Η φασιστική νεολαία Ε.Ο.Ν. του Ι. Μεταξά (1936–40)», ανακοίνωση βασισμένη στη δημοσίευση Πλουμίδης Σ.Γ., «Το καθεστώς Μεταξά, 1936–1940», στο Ευάνθης Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά 1936–1941*, Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη (έκδοση της εφημερίδας «Τα Νέα»), Αθήνα 2010, σ. 49–82. Διαθέσιμο στο http://www.arch.uoa.gr/fileadmin/arch.uoa.gr/uploads/drast_hist/fasismos_ekraid/ploumidisspiros.pdf (ανάκτηση: 25.10.2020).
- Πολύτιμος 1940: Πολύτιμος Α.Δ., *Το Β' Βιβλίο των Παιχνιδιών–Ε.Ο.Ν.*, Έκδοσις Ε.Ο.Ν., Αθήνα 1940.
- Reble 2003: Reble A., *Ιστορία της παιδαγωγικής*, μτφρ.: Θ.Δ. Χατζηστεφανίδης / Σ.Θ. Χατζηστεφανίδης–Πολυζώη, εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 2003.
- Σαράντης 2009: Σαράντης Κ., «Η ιδεολογία και ο πολιτικός χαρακτήρας του καθεστώτος Μεταξά», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα 2009, σ. 45–71.
- Σκούφογλου 2013: Σκούφογλου Μ., «Δημήτρης Πικιώνης και Άρης Κωνσταντινίδης: ο ελληνικός μοντερνισμός και το αίτημα της ελληνικότητας», Εισήγηση στο 5ο Διεθνές Συνέδριο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Ιστορίας των Επιστημών, Νοέμβριος 2012. Διαθέσιμο στο <https://akea2011.com/2013/02/19/pikioniskonstantinidis/> (ανάκτηση: 23.3.2020).
- Τέσσαρα χρόνια διακυβερνήσεως Ι. Μεταξά, τόμ. Α' και Γ', Παράρτημα Φωτογραφιών, Υφυπουργείον Τύπου και Τουρισμού, Διευθυνσις Λαϊκής Διαφωτίσεως, εκδ. 4ης Αυγούστου, χ.χ. Διαθέσιμο στο <http://www.ioannismetaxas.gr/Varius/Erga4nAvgoustou.html> (ανάκτηση: 25.10.2020).
- Φωκιανός 1883: Φωκιανός Ι., *Εγχειρίδιον γυμναστικής*, Τυπογραφείο Ανδρέου Κορομηλά, Αθήνα 1883.
- Χαρά και Εργασία 1938: Έκθεσις «Χαρά και Εργασία». Υπό την προστασίαν του Προέδρου της Κυβερνήσεως κ. Ι. Μεταξά, Κατάλογος Έκθεσης (Ζάππειο Μέγαρο, 3–18 Μαΐου 1938), Εργατική Εστία, Αθήνα 1938.
- χ.σ. 1940: χ.σ., «Τα Νηπιαγωγεία του Πατριωτικού Ιδρύματος», *Το Παιδί* 72–73 (Νοέμβριος–Δεκέμβριος 1940), σ. 24–25.